
K aplikaci francouzské
varhanní literatury
na české a německé nástroje

Marie Minářová

*Reflection of French Organ
Literature and Its Application on
Czech and German Instruments*

Abstract: This document deals with 17th–19th century French compositions and their application to Czech and German organs. The study is based on main characteristics of organ building in the examined countries (France, Czech Republic, Germany) and focuses on identical elements and on alteration of absent elements. Possible solutions, applicable in connection with the the issues discussed, are suggested on the basis of the collected information about certain organ types, as well as of the results of interpretation organ courses (2019) and written experience of leading Czech teachers.

Keywords: Baroque, Romanticism, application of French literature, registration proposal, disposition, organ building

I. Historický kontext

Stručný vývoj českého varhanářství

O prvních varhanách v Čechách existují jen kusé písemné zprávy a jejich podobu si můžeme domýšlet pouze na základě porovnávání se zprávami z okolních zemí. Několik málo varhan z období mezi 11. a 14. stoletím, o nichž najdeme zmínku v literatuře, bylo však prakticky zničeno při husitských válkách a mnoho o nich nevíme. Konkrétnější zprávy o podobě a vývoji varhan tak nalezneme až v období renesance, zejména po třicetileté válce, kdy nastal velký rozmach varhanářství u nás.

České varhanářství obecně – přes všechny své dílčí zvláštnosti – spadá do vlivu německé kultury. Nástroje tohoto typu se od klasických francouzských varhan odlišují především tím, že byly stavěny a principiálně založeny na jiných zvukových ideálech.

Mezi nejslavnějšími varhanáři v 17. a 18. století na území Čech je třeba kromě Hanse Heinricha Mundta (1632–1691), původem z Kolína nad Rýnem, jmenovat především varhanáře loketské: Abrahama Starcka (1659–1709), Johanna Leopolda Burkhardta (1673–1741) a Leopolda Spiegela (1680–1730). Značnou část Starckovy a Burkhardtovy tvorby nalezneme v cisterciáckých a benediktinských kláštorech, např. v Plasích, ve Zlaté Koruně, Kladrubech u Stříbra a dalších. K nejvýznamnějším střeoevropským varhanářům řadíme také Johanna Davida Siebera († 1723), který vydobyl naší varhanářské tradici značný respekt.

Zprávy o varhanářství české provenience v letech 1600 až cca 1750 jsou doložitelné většinou jen ze smluvních listin, které bohužel zřídka poskytují dostatečné množství informací jak pro restaurování, tak pro badatelskou práci. Z takových dokumentů lze vyčíst názvy rejstříků, stopových délek nebo výčet povinností varhanáře a investora. Teprve od poloviny 18. století přibývají další upřesnění, ze kterých se dovídáme více o menzuře manuálů, pedálu, barvě kláves, počtu a rozměrech měchů, informace o materiálech a vzácně najdeme i zmínky o výšce ladění.

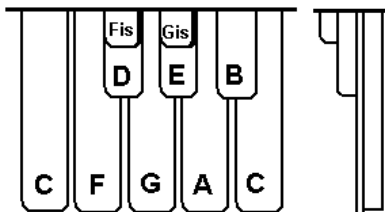
České varhanářství neslo značné následky třicetileté války, drancování Švédy (vypálené město Příbor roku 1643) a Prusy (bombardování Prahy roku 1757). Jindy varhany utrpěly škodu v důsledku živelních pohrom, jako byly bouřky, požáry a letní sucha. Mnoho cenného materiálu neuniklo krádežím a už tak dost špatnou situaci dovršila nedbalá manipulace s nástroji po josefínských reformách.

„Ve středověku a prakticky do nástupu renesance se v jihoněmecké oblasti můžeme často setkat s rozsahem klaviatury od velkého F. Postupně se rozsah velké oktávy začal rozšiřovat a brzy se ustálila spodní hranice od velkého C. Na rozdíl od severoněmecké oblasti, kde se vynechával zpravidla pouze tón Cis, se v jihoněmecké oblasti nevyskytoval ani tón Dis a posléze ani další méně frekventované tóny Fis a Gis. Tím se dospělo k vytvoření tzv. krátké oktávy (viz obr. 1). U větších nebo luxusnějších nástrojů se tóny Fis a Gis zachovávaly a na klaviatuře se vkládaly nad tóny D a E (viz obr. 2). Rozsah

manuálu v diskantu končil zpravidla na tónu c^3 , případně d^3 . Nejběžnější rozsah pedálu byl od velkého C do malého a (18 tónů). Toto uspořádání však nebylo normalizované, a proto se u některých nástrojů můžeme setkat s různými odchylkami.⁴¹

Obr. 1: Krátká oktáva

Obr. 2: Lomená oktáva

Varhany procházely různými dobovými změnami. Nahrazování tónů Fis a Gis ve velké oktávě střídaly zpětné kroky, kdy se od krátké oktávy upouštělo a vracelo se zpět ke chromatickému členění.

Výhodou krátké oktávy je, že umožňuje varhaníkovi dosáhnout větší intervalové vzdálenosti. V jiném ohledu se ušetřilo na největších (nejdražších) píšťalách. Chromatická a krátká spodní oktáva je pro varhanáře a varhaníky stále aktuálním tématem. Často u restaurátorských prací dochází k různým dohadům, zda krátkou oktávou zachovat, nebo nikoli. Chromatická spodní oktáva dovoluje hráči uplatnit větší množství literatury, na druhou stranu bychom měli chránit vše historické. Jenže co je skutečně autentické?

Některé aspekty romantického období českého varhanářství

Varhany 19. století mají sice nástroj od nástroje jinou intonaci, přesto varhany z dílny Emanuela Štěpána Petra (1852–1930), Franze Riegera (1812–1885), bratří Schiffnerů nebo Paštiků vychází ze stejné podstaty, stále ještě ovlivněné německým varhanářstvím.

⁴¹ Jiří Sehnal. *Barokní varhanářství na Moravě. Díl 2*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, Univerzita Palackého v Olomouci, 2004, s. 49.

„Ve 2. polovině 19. století začínají některé české varhanářské firmy v dispozicích uplatňovat i jazykové řady. Ty se do té doby objevovaly jen ojediněle a zpravidla pouze v pedálu. U větších nástrojů se setkáváme i s více jazykovými řadami na jednom manuálu. Koncem 19. století se zavádějí různé vynálezy, které umožňují obohacovat dispozici a zvukové možnosti varhan. Mnohdy se jedná spíše o marketing varhanářů, ale často se díky těmto zařízením zvyšuje uživatelský komfort varhaníka a v neposlední řadě se podstatně snižují i pořizovací náklady. Tak například varhanář Emanuel Štěpán Petr s oblibou přidával manubrium s názvem Portunal 8', což pouze spojovalo Kryt 8' a Salicional 8'. Podobně přidával rejstřík Roh anglický 8', což bylo zase spojení Gamby 8' s Flétnou 8'. Firma Rieger si nechala koncem 19. století patentovat systém tzv. kombinačních rejstříků, kde jedna píšťalová řada sloužila pro dva rejstříky v oktávové poloze (Principal 8' – Oktáva 4', Flétna 8' – Flétna 4', Subbas 16' – Oktavbas 8' atd.). Kombinace extenzí s transmisemi se stala postupně základem k systému unit.“²

Technické vynálezy 19. století našly své uplatnění i v konstrukci hracího a registračního zařízení varhan. Velký zvrat ve varhanářství představovalo využívání vzdušnice kuželové, zprvu s mechanickou trakturou, později s trakturou pneumatickou a poté i elektro-pneumatickou. „Zakladatel firmy Antonín Melzer (Mölzer) postavil v roce 1875 v Chotusicích u Čáslavě u nás první varhany kuželové soustavy a jeho synové v r. 1888 v Petrovicích u Kutné Hory první varhany soustavy pneumatické.“³

Nový typ vzdušnic umožňoval varhaníkům rychlejší a pohodlnější ovládání častokrát mohutných nástrojů. „Časem se paradoxně ukázalo, že zásuvková vzdušnice s mechanickou trakturou, používaná předtím po několik staletí, má mnohem větší spolehlivost, životnost a není tak náročná na údržbu. Navíc mechanická konstrukce je z hlediska stylové interpretace staré hudby nepostradatelná.“⁴

Barkerova páka se v Čechách začala objevovat poměrně pozdě, až kolem roku 1900, to je asi o šedesát let později než ve Francii. „Zbudování jedné z prvních Barkerových pák je písemně doloženo například v kostele sv. Barbory v Kutné Hoře na varhanách od Jana Tučka, op. 113.“⁵

Kromě konstrukční stránky se logicky mění i dispoziční praxe a s tím spojený zvukový ideál nástrojů. Ve 2. polovině 19. století ovlivnilo vývoj varhan několik aspektů, z nichž můžeme jmenovat alespoň ty nejdůležitější – nástup tovární výroby a cecilíánská reforma. Doznívající barokní tradice, které do té doby v Čechách přetrvávaly, se rychle přizpůsobovaly novým trendům, což se projevilo zejména na zvukovém ideálu nástrojů. Začal

² Václav Uhlíř, český varhaník, organolog a hudební pedagog [ústní sdělení]. Hradec Králové, 21. 9. 2020.

³ Vladimír Němec. *Pražské varhany*. Praha: František Novák, 1944, s. 234.

⁴ Tomáš Horák. *Varhany a varhanáři na Českolipsku. Historická vlastivěda Českolipska*. I. vydání. Česká Lípa: Archiv Česká Lípa, 1996, s. 6.

⁵ Václav Uhlíř, český varhaník, organolog a hudební pedagog [ústní sdělení]. Hradec Králové, 21. 9. 2020.

převažovat ekvální charakter dispozic, který kladl důraz na doprovodnou funkci nástrojů. Reforma a technické vynálezy ovšem přispěly i k přestavbám starých varhan a ke komolení jejich dispozic.

Významnými varhanáři českého romantismu jsou například Josef Gartner (1796–1863), Josef Prediger (1812–1891), Karel Vocelka (1813–1876), Josef Hubička (1866–1940), Josef Rejna – Josef Černý (vznik firmy 1884 – zánik 1927), Josef Koblre (1851–1919). Dále jsou zastoupeny varhany z velkých závodů (Schiffner, Rieger, Tuček a Melzer), velký počet varhan byl vyroben varhanáři z Německa.

V 19. a 20. století většina malých varhanářských dílen v Čechách zanikla. Tradiční varhanářské dílny zkrachovaly, protože se výroba varhan soustředila do větších či menších továren, které bohatě stačily zásobovat domácí i zahraniční trh. „Koncem 19. století a zejména v první polovině 20. století se stala výroba doménou velkých závodů (v Praze, Krnově, Kutné Hoře, Žitavě, Budyšíně, Drážďanech, Vídni, Ludwigsburgu, Frankfurtu atd.), které byly schopny zásobovat z tovární velkovýroby prakticky celou Evropu i zámoří.“⁶

V kostce o klasickém francouzském varhanářství

Zatímco německým (zejména severoněmeckým) varhanám přísluší samostatnost a nezávislost jednotlivých strojů neboli manuálů, tzv. „Werkprinzip“, srdcem francouzských varhan je „Grand Orgue“ s plně rozvinutým principálovým sborem, rozličnými flétnami a jazykovými hlasy.

První užití označení „francouzská klasická éra“ sahá až do roku 1636. Tehdy byl klasický styl poprvé formulován v knize *Harmonie universelle* od Marina Mersenne.⁷ Toto období skončilo vypuknutím Velké francouzské revoluce (1789), která spolu s rušením církevních institucí na čas zničila i varhanářské řemeslo.

Z klasické éry se dochovaly nejčastěji varhanní skříně. Vnitřek varhan mnohdy nepřežil francouzskou revoluci nebo změnu vkusu v 19. století. O francouzském varhanářství zlatého věku jsme dobře informovaní díky knize benediktinského mnicha Doma Bédose de Celles *L'art du facteur d'orgues*⁸, jehož precizní ilustrace také pozoruhodně dokládají vynikající inženýrství francouzských varhan v 17. a 18. století.

Období baroka ve Francii reprezentovaly dva silné rody varhanářů: Thierry a Cliquot. Nástroje z jejich dílny se od německých varhan liší mimo jiné stavbou a využitím pedálu. Standardní pedál je vybaven rejstříky – Trompette 8', důležitým rejstříkem pro vedení cantu firmu, a Flûte 8', basovým rejstříkem doprovázející flétnové hlasy v manuálu. Jeho vzhled

⁶ Tomáš Horák. *Varhany a varhanářství Děčínska a Šluknovska*. I. vydání. Děčín: Nadace Vlastivěda okresu děčínského, 1995, s. 6.

⁷ Marin Mersenne. *Harmonie universelle: contenant la théorie et la pratique de la musique*. Paris: Sebastien Cramoisy, 1636, s. 132.

⁸ Dom Bédos de Celles. *L'art du facteur d'orgues*. Paris: De L'Imprimerie De L. F. Delatour, 1778.

se dá připodobnit ke krátkým pahýlovitým klávesám, jejichž počet je variabilní, nejčastěji se však setkáváme s pedálem v rozmezí 13 až 28 tónů. Poslední oktáva může být řešena takto: C, A (místo Cis), D, Dis, E, v jiném případě tón Cis zcela chybí (C, D, Dis, E), ale existují i jiná uspořádání. Šestnáctistopé a další pedálové rejstříky se používají až od druhé poloviny 18. století.

Obr. 3: Francouzský barokní pedál⁹

S vrcholným barokem se nástroje stále zvětšují, ale podstata tónového plánu se od starších nástrojů neliší. Bohatství jazykových rejstříků ve francouzském varhanářství má stejnou úlohu, důležitost a význam jako principálový sbor s mixturami pro varhanářství české a německé.

Zachycení základních prvků francouzského romantismu

V romantismu se začaly německé i francouzské nástroje budovat s četnými osmistopými hlasy, které varhaníkovi umožňovaly rychle a plynule měnit dynamiku nástroje.

⁹ mip. Katherine Crosier. „Musings from the Organ Bench.“ [cit. 4. 11. 2020]. Dostupné z: <https://1url.cz/rzgw1>.